

Povratak visokoobrazovanih stručnjaka u Srbiju¹

Zlatko Bodrožić

Institut za psihologiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu²

Istraživanja koja se bave fenomenom povratka visokoobrazovanih stručnjaka pokazuju da povratnici imaju potencijal da postanu razvojna snaga u zemljama svog porekla. Realizacija tog potencijala zavisi od barijera sa kojima se povratnici suočavaju i podrške koja postoji u prevazilaženju tih barijera. Cilj ovog istraživanja je da doprinese razumevanju procesa povratka visokoobrazovanih stručnjaka u Srbiju i razumevanju barijera i sistema podrške u tom procesu. Teorijsku bazu ovog istraživanja čine kulturno-istorijski pristup i teorija delatnosti Vigotskog i Engeströma. Koncepti teorije delatnosti koriste se kao okvir za detaljan opis i analizu putanje povratnika u Srbiji. Glavni instrumenti koji su korišćeni jesu polustrukturisani intervjui (ukupno 46). Intervjui su vođeni sa visokoobrazovanim povratnicima i pojedincima u organizacijama koje su relevantne za povratnike. Rezultati pokazuju da povratnici često dolaze u Srbiju sa nadom da će svoje znanje i iskustvo iz inostranstva iskoristiti za dobrobit razvoja društva. To se teško ostvaruje iz više razloga. Zbog dužeg odsustva povratnici su često slabo umreženi. U Srbiji prevladavaju disfunkcionalne forme odlučivanja o radnim mestima. U procesu pronalaska svog mesta u srpskom društvu, povratnici nemaju odgovarajuću sistemsku podršku, već se oslanjaju na porodicu i prijatelje. Državne institucije su nefunkcionalne. Neformalna povratnička udruženja nude pre svega moralnu podršku. Iz navedenih razloga, broj uspešnih povratnika-inovatora ostaje ograničen na izuzetke. Može se zaključiti da, iako postoje povratnici koji imaju potencijal da postanu razvojna snaga u Srbiji, njihov potencijal uglavnom ostaje neiskorišćen. Kao razlog za to mogu se navesti velike barijere na koje povratnici nailaze po povratku u zemlju i nedostatak institucionalizovanih sistema podrške.

Ključne reči: teorija delatnosti, povratnici, inovacije, migracija

---

1 Ova studija je rezultat istraživačkog projekta (br. 179018) Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije. Realizaciju studije je podržao, takođe, GIZ. Zahvaljujem se saradnicima Aleksandri Ivetić i Jeleni Igračev na doprinosu tokom istraživanja, povratnicima i stručnjacima na otvorenosti tokom intervjua, i Liljani Marinković, Ivani Šušnjari i recenzentima na korisnim sugestijama u vezi sa člankom.

2 zbrodzozi@f.bg.ac.rs

U 20. veku, fokus istraživanja naučnika koji se bave migracijama i fokus rada stručnjaka koji se bave razvojnom politikom uglavnom je bio na negativnim posledicama migracija. Oni su se pretežno bavili migracijama visokoobrazovanih ljudi iz zemalja u razvoju, tzv. „odlivom mozgova“. Poslednjih decenija razmatra se i potencijalna korist od kretanja visokoobrazovanih emigranata za zemlje njihovog porekla, tzv. „priliv mozgova“ (videti npr. King, 1986; Straubhaar, 2000). Raste broj studija koje govore u prilog tome da visokoobrazovani iseljenici koji se vrata u zemlje porekla – povratnici, mogu da stimulišu i podrže učenje i razvoj u tim zemljama (videti npr. King, 2000; Lin, 2010). Kao posledica toga, kod naučnika koji se bave inovacijama poraslo je interesovanje za temu povratne migracije. Veći broj istraživanja ukazuje na to da su visokoobrazovani povratnici u nekoliko zemalja uspeli da u velikoj meri povećaju nacionalni inovacioni kapacitet. Lin (2010, str. 123) to naziva „razvoj inovacionog kapaciteta uz pomoć dijaspore“. King (2000) smatra da povratnici mogu kroz investicije i inovacije doprineti opštoj dobrobiti društva u zemljama svog porekla. Ipak, potencijal visokoobrazovanih povratnika da postanu razvojna snaga zavisi od raznih faktora sredine, kao što su stepen i vrsta podrške koju pruža zemlja porekla.

Literatura na temu povratnih migracija postala je obimnija. Međutim, ta oblast još uvek je teorijski nedevojlno razvijena. Jedan razlog za to je kompleksnost fenomena – mnogo faktora utiče na višeslojne procese povratne migracije (King, 2000). Nedostatak teorijske baze uslovljava i stručnjake koji se bave kreiranjem strategija i sistema koji bi omogućili zemljama u tranziciji da iskoriste potencijal povratnih migracija.

Osnovni cilj ovog rada jeste pružanje doprinosa teorijskom razvoju oblasti povratne migracije. U njemu će biti predstavljen model procesa povratne migracije na primeru jedne zemlje – Srbije. Svrha tog modela jeste predstavljanje mogućnosti primene razvojne perspektive na fenomen povratne migracije. Ovaj model bi mogao da naučnicima i stručnjacima iz zemalja u tranziciji pruži smernice za iskorišćavanje potencijala povratne migracije. U mapiranju kompleksnog fenomena povratne migracije, ovaj rad se oslanja na treću generaciju teorije delatnosti (Engeström, 1987).

U nastavku rada prikazane su relevantne studije u vezi sa uticajem povratnih migracija na obrazovne i razvojne procese u nekoj zemlji. Zatim, opisani su teorijski okvir i istraživačke metode korišćene u ovom istraživanju. Nakon toga, predstavljeni su rezultati istraživanja. Oni obuhvataju analizu najvažnijih sistema koji utiču na povratnu migraciju u Srbiji i integrativni model putanje povratnika. U zaključku rada nalaze se smernice za iskorišćavanje potencijala povratne migracije.

Prethodna istraživanja na temu povratnih migracija

Oblast povratnih migracija godinama uopšte nije bila zastupljena u naučnim diskusijama. Rasel King opisuje povratnu migraciju kao „veliko nenapisano po-

glavije u istoriji migracije“ (King, 2000, str. 7). Tek u poslednje dve decenije sve je više literature o toj temi. Mnoge studije ukazuju na teškoće povratne migracije i bave se fenomenom „povratnog kulturnog šoka“ (npr. Oberg, 1958). Neke studije govore o tome da je kod povratne migracije ideja „povratka kući“ samo iluzija i da su odsustvo sreće i nezadovoljstvo tipični ishodi (npr. Chambers, 1994). Druge studije ističu da povratak kući može biti oslobađajuće iskustvo (npr. Kibreab, 1999). Treća grupa studija ubedljivo tvrdi da povratnu migraciju karakteriše intrinzička dualnost, koja uključuje i zadovoljstvo i nezadovoljstvo (King, 2000). Svaki pojedinačni proces povratne migracije može da se posmatra kao „socijalni projekat“ koji za cilj ima kreiranje budućnosti u zemlji porekla – jedna vizija sa otvorenim ishodom (Stefansson, 2004).

Posmatrano iz razvojne perspektive, različite studije migracija daju različite procene ekonomskog potencijala povratnika. Na osnovu svojih klasičnih studija povratne migracije iz Sjedinjenih Američkih Država u južnu Italiju, Čeraze (Cerase, 1974) zaključuje da postoji mala verovatnoća da povratnici imaju uspeha kao inovatori u zemljama svog porekla. On tvrdi da su postojeći odnosi moći u južnoj Italiji toliko otporni da sprečavaju inovatore da preuzmu inicijativu i ugroze *status quo*. Kuznjecov i Sejbel (Kuznetsov & Sabel, 2006) posmatraju primer dijaspore Jermenije i skreću pažnju na to da velike finansijske investicije povratnika i dijaspore imaju mali dugoročni uticaj, ako ih ne prati aktivna poslovna podrška i investicioni program. Oni zaključuju da takve investicije mogu prouzrokovati čak i koncentraciju ekonomske moći. Goš (Ghosh, 2000, str. 187) upozorava da:

(...) čak i kada se obrazovani i preduzimljivi povratnici vrate sa inovativnim idejama i novim i boljim znanjem, oni mogu da ne uspeju da ih iskoriste u svojim poslovnim aktivnostima ili za opšti napredak lokalne zajednice usled otpora snažno ukorenjenih hijerarhija i lokalne zavisti.

S druge strane, sve veći broj studija ukazuje na to da visokoobrazovani povratnici mogu stimulisati i podržati ekonomski razvoj u zemljama porekla. Visokoobrazovani povratnici često deluju kao *investitori*, koristeći svoj akumulirani finansijski kapital, ili kao *inovatori*, koristeći specifično znanje i preduzetničke veštine koje su mnogi od njih stekli u zemljama u koje su emigrirali (King, 1986; Klagge & Klein-Hitpaß, 2010; Olesen, 2002). U zemljama kao što su Kina ili Indija, povratnici su postigli to da uspešno deluju kao inovatori i preduzetnici (Lin, 2010; Saxenian, 2002; Sternberg & Müller, 2005). Tamo su visokoobrazovani povratnici bili podržani u svojim poslovnim poduhvatima i to je dovelo do toga da su oni značajno doprineli povećanju nacionalnog inovacionog kapaciteta (Lin, 2010).

Naučnici kao što su King (2000) i Goš (Ghosh, 2000) takođe zaključuju da povratnici mogu biti pravi podsticaj za razvoj zemlje porekla tako što će doneti investicije i inovacije, na opšte dobro domaće zajednice. Ipak, potencijal visokoobrazovanih povratnika da postanu razvojna snaga zavisi od

različitih kontekstualnih faktora, kao što su stepen i vrsta podrške koju pruža zemlja porekla. Kuznjecov i Sejbel (Kuznetsov & Sabel, 2006) koriste metaforu biblijskog „hleba života“ – „mane“ – da naglase potencijalni doprinos povratnika ekonomskom razvoju zemalja porekla: „Kao mana, oni padaju s neba“ (str. 10). Ipak, oni koriste i izraz „mana se pokvarila“ (Kuznetsov & Sabel, 2006, str.17) kako bi opisali izgubljeni potencijal, u slučaju kada investicije povratnika u zemlje porekla ne padnu na plodno tlo.

Navedena istraživanja sugerišu da postoje različiti faktori koji doprinose uspehu povratne migracije (npr. sistemska podrška države povratnicima) i njenom neuspehu (npr. otpor prema povratnicima od strane postojećih moćnih aktera). Novim istraživanjima potrebno je dodatno rasvetliti pitanja faktora koji doprinose uspehu ili neuspehu povratne migracije, iz perspektive povratnika i iz perspektive njihovih zemalja porekla.

Povratna migracija u Srbiji

U 19. i prvaj polovini 20. veka srpska država poslala je o svom trošku nekoliko stotina darovitih studenata u Nemačku, Austriju, Francusku i druge zemlje sa najboljim univerzitetima. Po povratku u Srbiju ti povratnici postali su snažna sila socijalnog, ekonomskog, političkog i naučnog razvoja Srbije (Trgovčević, 2003). Danas, nakon dve izgubljene decenije, kada je Srbija na 146. mestu (od rangiranih 148 zemalja) po „odlivu mozgova“ (World Economic Forum, 2013), naučnici koji se bave migracijama ponovo smatraju visokoobrazovane povratnike i naučnu dijasporu snagom koja može mnogo doprineti razvoju Srbije (Filipović, 2011; Grečić, 2010; Pavlov, 2011). Postoji slaganje oko ideje da srpska naučna dijaspora i visokoobrazovani povratnici sa svojim inovacijama i preduzetničkim aktivnostima imaju ogroman potencijal u smislu otvaranja radnih mesta i ekonomskog oporavka zemlje (Filipović, 2011; Grečić, 2010).

Investicioni potencijal srpske dijaspore obično se spominje kroz više od dve milijarde evra doznaka, koje se šalju u Srbiju svake godine (Mikavica, 2011). U više vladinih strategija skreće se pažnja na „odliv mozgova“ kao na nacionalni problem i ističe se značaj dijaspore za razvoj Srbije.³ Formirano je i Ministarstvo dijaspore 2004. godine. Formalna svrha državne institucije za dijasporu jeste da upravlja inicijativama vlade u oblastima koje se tiču dijaspore.⁴ Međutim, postoji malo pouzdanih podataka o srpskoj dijaspori (Grečić, 2010) i još manje o povratnicima u Srbiji. Za sada ne postoji čvrsta naučna osnova za diskusiju o potencijalu koji povratnici imaju za doprinos inovacijama i razvoju Srbije, niti osnova kojom bi se naučnici i kreatori ra-

---

3 Npr. Nacionalna strategija održivog razvoja (Vlada Republike Srbije, 2008) ili Strategija za upravljanje migracijama (Vlada Republike Srbije, 2009).

4 Zakon o dijaspori i Srbima u regionu (2009)

zvojne politike vodili u stvaranju strategija i sistema za iskorišćavanje potencijala povratne migracije.

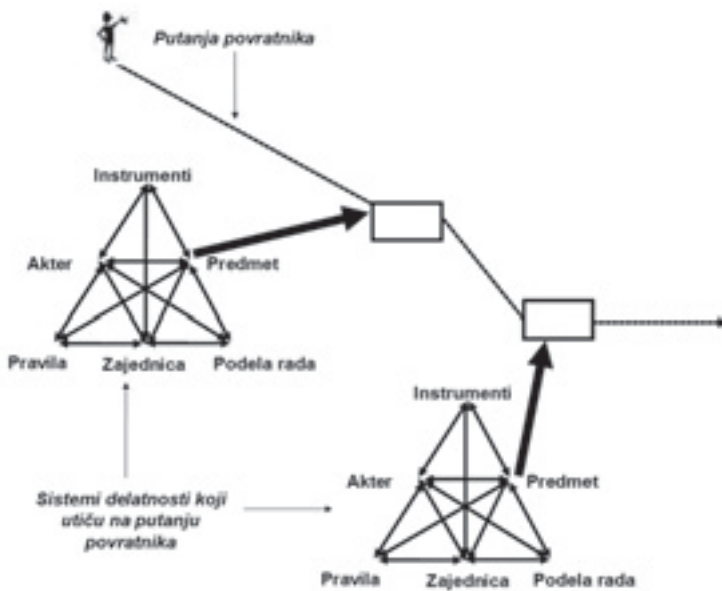
Teorijski okvir

Kao što je prethodno prikazano, povratna migracija je oblast koja je još uvek slabo teorijski razvijena (Cassarino, 2004; King, 2000). Jedan razlog za taj nedostatak teorijske podloge jeste kompleksnost samog fenomena, s obzirom na to da mnogo različitih faktora utiče na procese povratne migracije (King, 2000). Drugi razlog je nedostatak pouzdanih podataka (Williams & Balaz, 2008) – u mnogim zemljama ne postoje pouzdani statistički podaci o povratnicima, a ni Srbija nije izuzetak (Grečić, 2010). Kako ne postoji zadovoljavajuća teorijska osnova i nema pouzdanih kvantitativnih podataka u vezi sa povratnom migracijom u Srbiji, u ovom radu se za proučavanje ovog kompleksnog problema primenjuje eksplorativni pristup. Teorijski okvir ovog rada čini kulturno-istorijski pristup i teorija delatnosti (dalje u tekstu CHAT – engl. cultural-historical activity theory) Vigotskog, Leontjeva i Engeštroma (Engeström, 1987; Leontjev, 1978; Vygotsky, 1986) Jedinica analize Vigotskog obuhvata individualnog aktera koji rešava određeni zadatak koristeći specifična kulturna sredstva. Engeštrom je kao elaboraciju modela Vigotskog razvio jedinice analize koje obuhvataju radnu organizaciju i čitavu mrežu povezanih organizacija. CHAT tako pruža teorijski okvir koji omogućava mapiranje kompleksnih fenomena, a istovremeno nudi jasan okvir za njihovu analizu (Bodrožić, 2008; Bodrožić & Stepanović, 2012). Korišćenjem teorijskih koncepata CHAT-a obuhvatiće se osnovne ideje teorije migracije.

Centralni fokus teorije migracije jeste analiza *putanje* povratnika, na koju utiču različiti faktori. Putanja povratnika obuhvata fazu boravka u inostranstvu i fazu reintegracije u zemlju porekla. Svaki proces povratne migracije može se analizirati kao „socijalni projekat” stvaranja budućnosti u zemlji porekla, projekat sa otvorenim ishodom (Stefansson, 2004). Kao što je opisano u prethodnom odeljku, ti socijalni projekti često imaju i inovacioni potencijal, koji može doneti korist ne samo povratniku, već i zemlji porekla. Ti isti projekti povratka takođe imaju potencijal da se završe neuspehom i ponovnim emigriranjem. Svaka putanja povratne migracije može se analizirati kao pojedinačni slučaj, ali uočavaju se i sličnosti među povratnicima u pogledu kvaliteta i u pogledu izazova sa kojima se oni suočavaju. Među tim zajedničkim izazovima jeste, na primer, suočavanje sa državnim institucijama kako bi dobili neki formalni dokument ili tražili neku vrstu pomoći, i potreba da nađu radno mesto ili poslovne partnere, ukoliko se bave preduzetništvom. Ova studije će, koristeći teorijske koncepte CHAT-a, obuhvatiti navedene ideje teorije migracije na sledeći način (videti Sliku 1): Povratnik je u fokusu analize. Na putanju povratnika utiču i njom se bave pojedine važne organizacije. One

koje su imale najveći uticaj na putanju povratnika – državne institucije, neformalne organizacije koje pružaju podršku i potencijalna mesta zaposlenja – analizirane su kao sistemi delatnosti (videti Sliku 1). Model sistema delatnosti centralni je teorijski koncept CHAT pristupa. On uključuje glavnog aktera (ili glavne aktere), članove zajednice, konceptualne i praktične instrumente, kao i zajednički predmet delatnosti na koji su radnje aktera i zajednice fokusirane (Engeström, 1987).

Sistem delatnosti je dinamička celina koja obuhvata gore navedene koncepte koji stoje u međuzavisnom odnosu. Taj sistem otkriva i dominantne vrste medijacije (posredovanja) koje postoje u organizacionim aktivnostima. Odnos akter-predmet posredovan je artefaktima koji imaju funkciju instrumenata, uključujući i razne vrste simbola i reprezentacija (Engeström, 1987). Odnos akter-zajednica posredovan je pravilima (formalnim i neformalnim). Odnos predmet-zajednica posredovan je određenim tipom podela rada. Pojam predmeta je ključni koncept u okviru CHAT-a. Predmet se shvata kao kolektivno konstruisana tvorevina nastala kako bi zadovoljila određene ljudske potrebe (Leontjev, 1978; Engeström, 1987). Koncepti sistema delatnosti su 'relativni', u smislu da povratnik može biti analiziran kao individualni *akter* ili kao *predmet* drugog sistema. Akteri i zajednica tog drugog sistema (npr. državne institucije) reaguju na potrebe povratnika na određeni način i tako utiču na putanju povratnika (videti npr. Engeström, 1990, 1994 za detaljniji opis koncepata sistema delatnosti).

Slika 1. Putanja povratnika na koju utiču dva sistema delatnosti

Metodologija

Tipični pristup CHAT-a – detaljno proučavanje predmeta (putanje povratnika) i najvažnijih sistema delatnosti koji utiču na predmet (Bodrožić, 2008; Bodrožić & Stepanović, 2012; Engeström, 1987) – primenjen je i ovoj studiji. Pregled prikupljenih podataka i instrumenata prikazan je u Tabeli 1. U izboru instrumenata je primenjena tehnika triangulacije (Denzin, 2006), koja podrazumeva korišćenje više izvora podataka. Prvi izvor podataka su visokoobrazovani povratnici. Ispitani povratnici su visokoobrazovani stručnjaci raznovrsnih profesija sa različitim motivima za povratak i različitim idejama o zaposlenju ili pokretanju sopstvenog biznisa. Drugi izvor podataka su akteri iz najvažnijih sistema delatnosti. Treći izvor podataka su relevantni dokumenti u vezi sa institucionalnim okvirom povratne migracije u Srbiji.

Tabela 1: Pregled instrumenata i podataka

Tip podataka	Vremenski period u kojem su podaci prikupljeni	Sadržaj podataka
1. Intervjui sa visokoobrazovanim povratnicima	2012–2013	26 polustrukturisanih intervjuja sa povratnicima (prosek godina je 31,9). 20 polustrukturisanih intervjuja: – 8 sa (sadašnjim ili bivšim) predstavnicima ministarstava relevantnih za povratnike ⁵ ,
2. Intervjui sa akterima najvažnijih sistema delatnosti	2012–2013	– 11 sa predstavnicima nezavisnih organizacija koje pružaju podršku povratnicima i organizacija koje na drugi način saraduju sa povratnicima, – 1 sa vodećim naučnikom koji se bavi temom povratnika.
3. Analiza dokumenata	2012–2013	Relevantni dokumenti u vezi sa povratnicima (zakoni, podzakonska akta, vladine strategije).

Polustrukturisani intervjui sa povratnicima su obuhvatili pitanja u vezi sa putanjom povratnika. Glavne karakteristike pomenutih sistema delatnosti (akteri, instrumenti, predmet, zajednica, pravila, podela rada), koji su uticali značajno na putanju povratnika, detaljnije su ispitana. Polustrukturisani intervjui sa akterima najvažnijih sistema delatnosti su se fokusirali na ispitivanje glavnih karakteristika tih sistema delatnosti i njihovog uticaja na po-

5 Ministarstvo vera i dijaspore, Ministarstvo prosvete i nauke i Ministarstvo omladine i sporta (do jula 2012). Ishod parlamentarnih izbora u Srbiji u maju 2012. doveo je do promene strukture (i naziva) ministarstava.

vratinike. U analizi prikupljenih podataka primenjena je kvalitativna analiza sadržaja (Flick, 2014) prema principima analize sistema delatnosti (videti Bodrožić, 2008; Bodrožić & Stepanović, 2012; Engeström, 1987). Podaci iz sva tri izvora su obrađeni i grupisani u četiri kategorije: (1) karakteristike povratnika i njihovih putanja, (2) sistem delatnosti državnih institucija, (3) sistem delatnosti neformalnih organizacija koje pružaju podršku povratnicima, i (4) sistem delatnosti potencijalnog mesta zaposlenja. Potkategorije analize u vezi sa kategorijama (1), (2), (3), (4) su koncepti sistema delatnosti (akteri, instrumenti, predmet, zajednica, pravila, podela rada). U sledećem odeljku opisuju se rezultati analize podataka prateći navedene kategorije. Svaka putanja povratne migracije je različita. U sledećem opisu fokus je na *sličnosti* među putanjama povratnika, što podrazumeva i određenu generalizaciju. U prezentaciji najvažnijih sistema delatnosti su navedeni samo najznačajniji sadržaji kada su povratnici u pitanju, što podrazumeva određenu simplifikaciju.

Rezultati: Analiza putanje srpskih povratnika

Karakteristike povratnika

Za mnoge visokoobrazovane povratnike njihov „projekat“ stvaranja budućeg života u Srbiji zasniva se na njihovom poverenju u svoje znanje i veštine. Oni su često učili na univerzitetima ili radili u kompanijama koje su među najkvalitetnijim na svetu. Iz tog razloga, visokoobrazovani povratnici su često ubeđeni da mogu mnogo doprineti ekonomskom, socijalnom i kulturnom napretku Srbije.

Iz ugla samih povratnika, ali i onih koji saraduju sa njima, povratnici imaju mnogo kvaliteta. Povratnici često ističu razliku u obrascu svog ponašanja i ponašanja ljudi iz Srbije koji nisu napustili zemlju. Pomenuta razlika se može opisati kao razlika između proaktivnog modela ponašanja i modela naučene bespomoćnosti. Povratnici često imaju snažnu želju da doprinesu razvoju i postanu agensi promene. Njihovo iskustvo iz inostranstva omogućava im da situaciju sagledavaju iz drugog ugla, da opažaju i artikulišu postojeće probleme u Srbiji i nude rešenja. Povratnici su često u stanju da identifikuju mesecima ili godinama unapred koji su to proizvodi i usluge potrebni srpskim kompanijama i institucijama, pre većine onih koji nisu živeli u inostranstvu, pa su iz tog razloga u poziciji da deluju kao inovatori. Oni često imaju mrežu poznanika i interkulturalne veštine koje pomažu u povezivanju aktera ili kompanija iz zemalja Evropske Unije, Severne Amerike, Azije itd, sa akterima ili kompanijama iz Srbije. Na taj način, gradeći mostove, oni mogu doprineti transferu znanja i tehnologije, trgovini i razvoju produktivnih poslovnih odnosa. Dalje, povratnici imaju potencijal da integrišu najbolju praksu iz Srbije

sa najboljom praksom iz zapadnih zemalja. S obzirom na to da su u inostranstvu imali iskustvo sa profesionalno vođenim organizacijama i da su stekli određene veštine (tzv. *soft skills*), često su u mogućnosti da postavе nove standarde profesionalnog pristupa radu u Srbiji. Na kraju, povratnici često raspolazu finansijskim kapitalom koji su akumulirali u inostranstvu. Zato oni imaju potencijal da postanu *investitori*, ako je investiciona klima povoljna. Važno je istaći da navedeni kvaliteti ne važe za sve povratnike, već prvenstveno za one koji su bili uspešni u inostranstvu.

Navedeni kvaliteti povratnika predstavljaju veliki potencijal za srpske transnacionalne inovacione sisteme – one sisteme koji mogu snažno doprineti socijalnom i ekonomskom razvoju Srbije. Jedan predstavnik ministarstva opisuje te potencijale na sledeći način.

Izvod 1

Predstavnik ministarstva: 30% potencijala zemlje vuče jednu zemlju napred, to su stubovi društva. Mi smo bez toga ostali u periodu migracija u inostranstvo [poslednje dve dekade, prim. aut.], a to bi danas mogli da budu povratnici – motor društva!

S druge strane, povratnici pokazuju i slabosti u poređenju sa akterima koji su živeli i radili u Srbiji veći deo svog života. Neposredno po povratku mnogi razmišljaju više o „potencijalima“ i „mogućnostima“, a manje o realnosti u Srbiji. U skladu sa tim, povratnici često imaju previsoka očekivanja u vezi sa mogućnostima iskorišćavanja svog potencijala za inovaciju. Neki ljudi koji saraduju sa povratnicima misle da povratnici previše koriste „spoljašnje“ obrasce u donošenju zaključaka, a premalo „domaće“ obrasce. Ostalim ljudima iz Srbije povratnici često deluju nedovoljno senzitivno ili čak arogantno. I zaista, mnogi povratnici ocenjuju da je proces njihovog prihvatanja realnosti u Srbiji dug i težak. Oni smatraju da im je „povratni kulturni šok“ po povratku u Srbiju bio snažniji nego „kulturni šok“ u zemlji u koju su otišli.

Izvod 2

Povratnik: U prvih par nedelja ne možete da steknete pravi utisak i prikupite dovoljno informacija da biste doneli odluku o tome šta ćete dalje. Potrebna je faza mentalnog prilagođavanja od više meseci, pa i godina, da bi povratnik u Srbiji tačno skenirao i shvatio u kakvom okruženju se nalazi – od funkcionisanja ustanova do neformalnih „pravila“.

Jedna neočekivana prepreka po povratku u Srbiju jeste npr. priznavanje i vrednovanje univerzitetskih diploma. Ta procedura često traje pola godine, ili duže, i košta mnogo više od prosečne plate u Srbiji. Međutim, postoje

povratnici koji ističu da su uspeli da skrate proceduru i smanje troškove, jer su imali „vezu“.

Uopšteno gledano, ključni resurs za postizanje nečega u Srbiji jeste mreža pouzdanih lokalnih kontakata, koji u slučaju potrebe mogu da pruže informacije ili podršku. Što su duže povratnici bili van zemlje, to je njihova mreža obično manje razvijena. To znači da oni često moraju da ulože više vremena i energije u rešavanje problema, za razliku od pojedinih lokalnih aktera koji problem rešavaju jednim telefonskim pozivom.

Povratnicima ponekad nedostaje i „specifično lokalno znanje“. Povratnici obično imaju uopšteno znanje o Srbiji u pogledu kulture i opšte ekonomske i političke situacije. Tokom svog boravka u inostranstvu oni su stekli specifično stručno znanje, ali često nemaju specifično lokalno znanje koje bi im omogućilo da lakše uđu u lokalne kompanije ili prodru na lokalna tržišta.

Izvod 3

Povratnik: U odnosu na lokalno stanovništvo, povratnik je u slabijoj poziciji jer nema latentno znanje o rupama u sistemu i pisanim i nepisanim pravilima, lokalnim specifičnostima koje važe u ovom društvu. Nekome ko je došao sa strane u zemlju u kojoj ništa nije transparentno, jako je važno da dobro razume šta je Srbija, da razume koje su razlike.

Projekat povratka kući često ima potencijal da preraste u projekat inovacije, koji stvara vrednost i za same povratnike i za srpsko društvo. Međutim, povratnici su retko kad dovoljno pripremljeni da sami iskoriste taj potencijal. Njima su često potrebne smernice i podrška.

Formalni sistemi podrške povratnicima

U mnogim zemljama, državne institucije su prva adresa kojoj se dijaspora i povratnici obraćaju kada im je nešto potrebno. U Srbiji izvesni institucionalni okvir postoji (npr. ministarstvo/kancelarija za dijasporu), ali podaci dobijeni u ovoj studiji pokazuju da povratnici često nisu zadovoljni institucionalnom podrškom.

Izvod 4

Povratnik: Išao sam u Ministarstvo (...) da ih pitam za neke poslovne informacije vezane za uvoz. Oni me upućuju na veb-stranice, govore da su njihove nadležnosti ograničene; ne trude se da ti izađu u susret, nisu ni motivisani, ni previše zainteresovani, kažu da će da ti jave, pa se ne jave. Kao da sam ja tu zbog njih, a ne oni zbog mene.

Moglo bi se očekivati da zaposleni u ministarstvima imaju drugačije gledište po tom pitanju. Međutim, većina se slaže da podrška povratnicima ne postoji u dovoljnoj meri. Jedan ispitanik to ovako sumira.

Izvod 5

Predstavnik ministarstva: Postoje ministarstva koja bi trebalo da su podrška povratnicima, koja su deo sistema. Postoje i strategije, ali u realnosti sistemske podrške povratnicima nema.

Akteri iz nezavisnih organizacija za podršku povratnicima su takođe veoma kritični po pitanju državne podrške povratnicima.

Izvod 6

Predstavnik nezavisne organizacije za podršku povratnicima: Nema politike prema dijaspori i povratnicima, nema kontinuiteta u programima, projekti se prekidaju jer nema generalnog opredeljenja države po tom pitanju, niti sistemskog rešenja za održivost programa. Sve zavisi od garniture vlasti. Sve je samo na papiru, i u praksi postoji samo individualno zalaganje pojedinaca.

U državnim institucijama postoje pojedinačni akteri koji su posvećeni pružanju podrške povratnicima, ali u mnogim slučajevima unutrašnja logika ministarstava ne podržava individualnu inicijativu.

Izvod 7

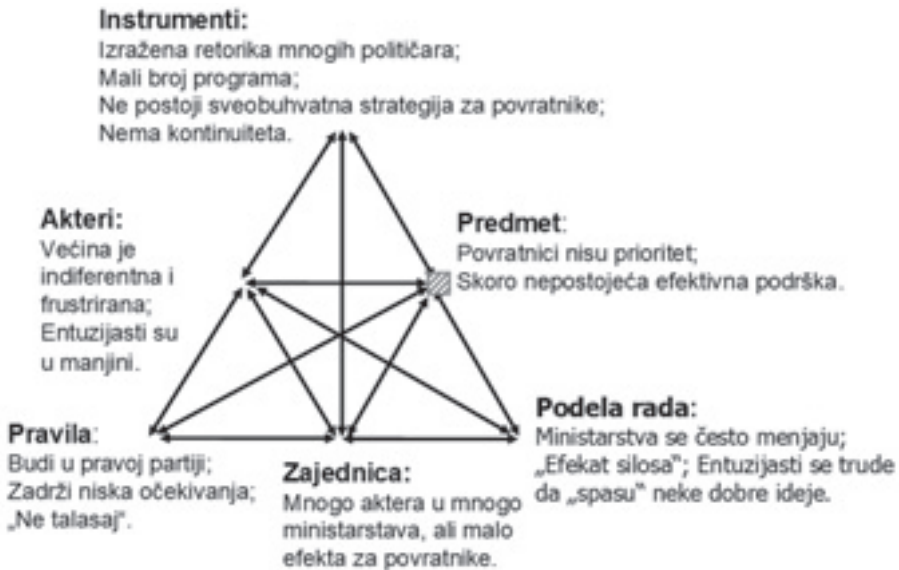
Predstavnik ministarstva: I kada odustanemo od davanja ideja (...) onda ostaje mehaničko izvršavanje dužnosti i nikome ne smetate, niko se ne buni.

Mnogi akteri, i povratnici i ostali, zaključuju da je podrška koju Vlada nudi naučnoj dijaspori i povratnicima pre retorička nego realna.

Izvod 8

Bivši visokorangirani predstavnik ministarstva: Deklarativno pričaju da je važno i značajno da se naši stručnjaci vrate u Srbiju, ali žele samo doznake u novcu, ne investicije – samo novac koji održava socijalni mir u zemlji, a to je konstantan priliv na koji mogu da računaju.

Na Slici 2 prikazana je analiza podrške državnih institucija povratnicima. Ministarstva i državne ustanove su većinom nekoordinisane („efekat silosa“), čelni ljudi se često smenjuju (nema kontinuiteta), postoji mali broj programa i veliki broj nezainteresovanih zaposlenih. Ovi nedostaci dovode do toga da sistemska državna podrška povratnicima skoro u potpunosti izostaje.

Slika 2. Podrška povratnicima kroz državne institucije prikazana kao sistem delatnosti

Nezavisne organizacije koje pružaju podršku povratnicima

S obzirom na to da podrška državnih institucija ima malo efekta, pojavile su se druge organizacije koje pokušavaju da obezbede neki oblik podrške povratnicima. Među njima su *alumni* organizacije u sklopu fondacija (ili sličnih grupa), koje obezbeđuju stipendije za studiranje u inostranstvu ili razmenu studenata u pojedinim zemljama (Francuska, Nemačka, Velika Britanija, SAD, itd). U većini slučajeva, broj stipendija je ograničen na 5 do 20 godišnje, ali usluge i programi koji se nude članovima *alumni* organizacija po njihovom povratku u Srbiju često su veoma sadržajni.

Delimično podstaknute iskustvom mnogih povratnika koji doživljaju ozbiljni povratni kulturni šok, pojedine organizacije nude članovima seminare za reintegraciju, stručnu obuku i učešće u aktivnostima unapređenja lokalne zajednice.

Izvod 9

Predstavnik nezavisne organizacije za podršku povratnicima: Odmah po povratku naših stipendista, koordinator organizuje njihovo okupljanje negde na otvorenom. (...) Kasnije imamo seminare u kojima se bavimo različitim pitanjima koja su važna za naše članove (...) kao što je validacija diploma, razmena iskustva, primeri uspešne reintegracije, tim-bilding

vežbe, učenje pisanja predloga za projekte. (...) Takođe, našim članovima nudimo i male svote novca za projekte koje osmisle.

Ipak, većina povratnika nisu članovi organizacija sa takvim sredstvima. Oni se često okreću nezavisnim organizacijama koje pružaju podršku povratnicima, u kojima se pored povratnika ponekad okupljaju i neke druge grupe. Jedan od takvih „klubova“ je *Repats Serbia*, koji je otvoren za sve srpske povratnike. Drugi je *InterNations Belgrade*, otvoren za povratnike, ali i druge ne-srpske iseljenike. Oba se oslanjaju na društvene mreže i internet stranice kako bi organizovali mesečna okupljanja. Na tim okupljanjima, koja se organizuju u barovima i restoranima u Beogradu, povratnici (i strani iseljenici) se sreću, razmenjuju iskustva i kontakte. Drugačija inicijativa samoorganizacije (budućih) povratnika jeste Organizacija srpskih studenata u inostranstvu (OSSSI). OSSSI je nevladina organizacija koja okuplja srpske studente u dijaspori preko mreže lokalnih ogranaka na univerzitetima širom sveta.

Slika 3 prikazuje analizu nezavisnih organizacija koje pružaju podršku povratnicima. „Povratnički klubovi“ uglavnom pružaju emocionalnu podršku i umrežavanje. *Alumni* organizacije inostranih fondacija pružaju sadržajnije usluge i programe, ali samo svojim članovima (bivšim stipendistima). Iako sve ove organizacije pozitivno utiču na putanju pojedinih grupa povratnika, one su fragmentisane i imaju ograničen uticaj.

Slika 3. Nezavisna organizovana podrška povratnicima prikazana kao sistem delatnosti

Sve u svemu, podrška koju pružaju nezavisne organizacije nije dovoljna da bi napravila značajnije promene u statusu većine povratnika.

Pokušaj da se zaradi za život u Srbiji – potencijalno mesto zaposlenja

Kao što se vidi iz prethodno navedenog, podrška povratnicima prilikom realizovanja njihovog projekta povratka u Srbiju nije efektivna za većinu povratnika. Posledica toga je da su mnogi povratnici prepušteni sami sebi kada se po povratku suočavaju sa najvećim izazovom – pronalaženjem načina za adekvatnom zaradom u Srbiji. Dok daju sve od sebe da nađu posao, mnogi povratnici se suočavaju sa situacijama sličnim sledećoj.

Izvod 10

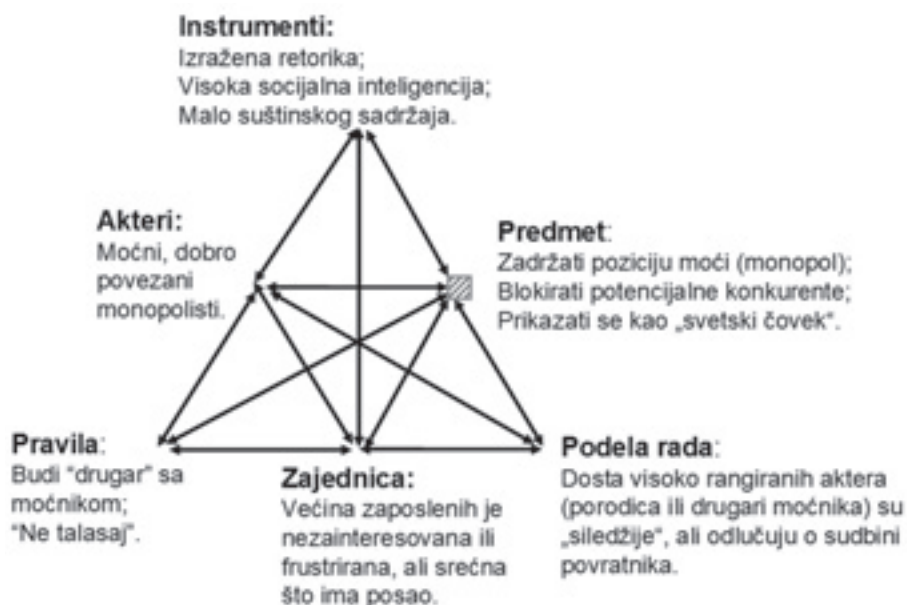
Povratnik: U jednoj (...) školi je jedna profesorka trebalo da ode u penziju i za njeno mesto je trebalo da se otvori konkurs. Na kraju je ispalo da ona ne odlazi, nego ostaje sa 30% radnog vremena [još dve godine, prim. aut.], da bi se čuvalo mesto za ćerku direktorke koja je sad treća godina fakulteta. (...) Ćerka direktorke nije primljena na fakultet ovde u Beogradu i onda je upisala (...) u Novom Sadu na samofinansiranju [što znači da nije bila jedna od najboljih kandidata, prim. aut.]. (...) Za njih se čuva mesto, a pri tom za nas [koji smo zavšili prestižnije fakultete, prim. aut.] nema posla.

Povratnici, zaposleni u ministarstvima i predstavnicima nezavisnih organizacija koje pružaju podršku povratnicima slažu se da je zbog nepotizma i postojećih struktura moći, pronalaženje adekvatnog radnog mesta u Srbiji veoma teško, bilo da je ono u nauci, biznisu ili državnim institucijama.

Izvod 11

Predstavnik ministarstva: U Srbiji generalno vlada negativna selekcija, i u naučnim institucijama i u firmama – nepotizam. Ne možete da budete izabrani kao najbolji, nego su subjektivni motivi (...). Tu su ljudi postavljeni politički i svakog ko zna više posmatraju kao konkurenciju, pa se ponašaju ignorantski i ne žele da sarađuju sa vama.

Slika 4 prikazuje analizu „domaćih“ mesta zaposlenja u privatnom i državnom sektoru. U većini slučajeva tu dominiraju moćnici (ispod) prosečnih sposobnosti, ali socijalno inteligentni i dobro povezani. Takvi „monopolisti“ često doživljavaju povratnike kao potencijalnu konkurenciju ili pretnju.

Slika 4. Odnos mnogih domaćih mesta zaposlenja prema povratnicima prikazan kao sistem delatnosti

U skladu sa tim, broj povratnika koji uspeju prvo da se zaposle, a potom i zadrže posao u domaćoj kompaniji, prilično je ograničen.

Izvod 12

Povratnik koji je ponovo emigrirao: Čim čovek počne nešto ozbiljnije da radi i izađe iz svog zaštićenog, uigranog kruga mreže i ljudi (prijatelji, ljudi od poverenja, kolege, mikrosredina, krug posla), odjedanput vidi koliko na drugim mestima stvari ne funkcionišu, suoči se sa životom u Srbiji onakvim kakav jeste – mesto velikih nepravdi, frustracija, mobinga.

Značajan broj povratnika ne traži posao u kompanijama, već pokušava da započne sopstveni biznis. Ipak, ni ovo nastojanje nije bez rizika.

Izvod 13

Povratnik: Kada se započinje biznis važno je imati jasnu i konkretnu ideju, dobre partnere koji snažno podržavaju tvoju ideju, posebno kada je nešto novo u pitanju; potpuno posvećeni stručnjaci u tvom timu; važno je razviti konkretni akcioni plan, istražiti tržište. (...) Posebno je važno razgovarati sa klijentima, investitorima; moj tim i ja smo vodili hiljade intervjua kako bismo analizirali zahteve tržišta, i nakon nekoliko pokušaja razvili smo naš finalni biznis model. (...) U nekim granama imaš monopole nekih ljudi, to

je jednostavno realnost. (...) Ne započini biznis koji može biti proteran sa tržišta od strane monopolista. (...) Tako da mi ništa ne radimo tamo gde postoji monopol, nego počinjemo nešto sasvim novo.

Postoje primeri povratnika koji su uspešni u razvoju sopstvenih inovativnih biznisa. Ipak, izgleda da je to manjina.

Povratnicima koji su duže vreme boravili u inostranstvu i izgubili kontakte u Srbiji, često je mnogo teže da ostvare svoj inovacioni potencijal nego povratnicima koji su kraće ostali u inostranstvu i koji su održali mrežu kontakata u Srbiji. Različite su reakcije povratnika i posledice po njih kada se suočavaju sa izazovom pronalaženja adekvatnog radnog mesta. Jedna grupa povratnika ostaje prilično dugo bez posla. Druga grupa uspešno pronalazi posao u međunarodnim korporacijama ili organizacijama i često je prilično zadovoljna. Treća grupa nalazi posao u domaćim organizacijama (privatnim i državnim), gde su se neki povratnici snašli, dok drugi imaju osećaj da se njihov radni potencijal ne iskorišćava, tako da pokušavaju da nađu novi posao. Četvrta grupa nastoji da započne sopstveni biznis. Peta grupa odustaje i ponovo odlazi iz zemlje.⁶

Izvod 14

Povratnik: Normalno je da se zbog finansija veliki broj ljudi ponovo vraća, tj. odlazi iz Srbije, jer je to [posao, prim. aut.] na kraju osnov egzistencije. I bez obzira na entuzijazam i ljubav prema ljudima, gradu, Srbiji, ako se ne snađeš za dobar posao, nemaš izbora.

Diskusija i zaključak

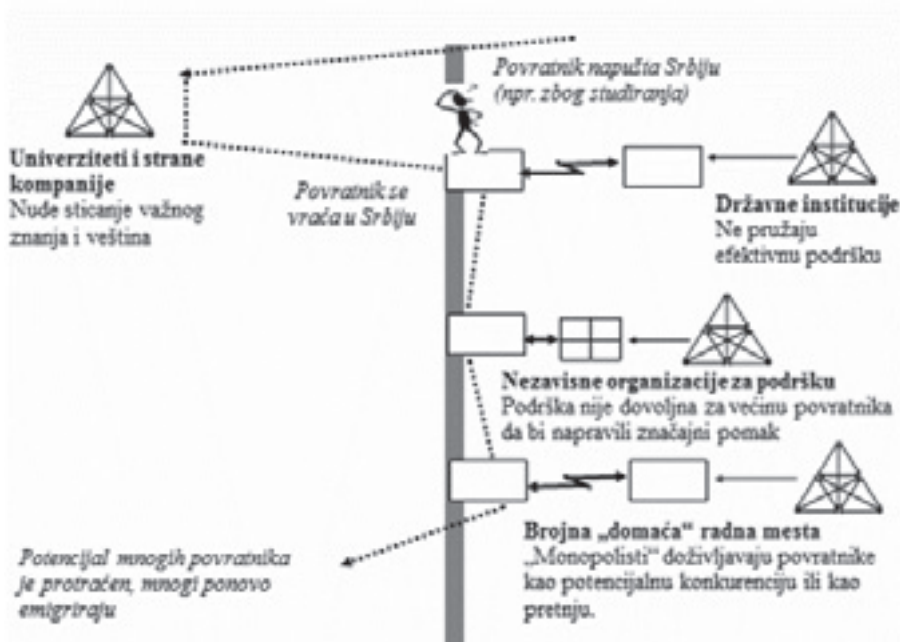
Ovaj rad imao je za cilj da doprinese teorijskom razvoju oblasti povratne migracije i to kroz formulisanje modela procesa povratne migracije u jednoj zemlji. Rezultati ovog istraživanja sumirani su u modelu povratne migracije u Srbiju zasnovanom na CHAT pristupu (videti Sliku 5). Naučnicima i onima koji se bave razvojnom politikom ovaj model približava mogućnost primene razvojne perspektive u oblasti povratnih migracija. S praktične strane, on im može pomoći u kreiranju strategija i sistema koji bi omogućili zemljama, kao što je Srbija, da iskoriste potencijal povratne migracije.

S ciljem formulisanja takvog modela, analizirani su socijalni projekti povratne migracije u Srbiji i najvažniji sistemi koji utiču na procese povratne migracije. Svaki socijalni projekat povratne migracije je jedinstven. Na njega utiču specifična iskustva koja povratnici nose iz zemalja u kojima su boravili i inspirisan je specifičnim motivima i nadama u vezi sa povratkom u Srbi-

6 Za vreme svog povratničkog boravka u Srbiji, povratnik ne mora isključivo pripadati jednoj navedenoj grupi, kao što to često nije ni slučaj.

ju. Ipak, povratnici imaju i nešto zajedničko. Mnogi povratnici se vraćaju sa istim težnjama – da zarade za život u Srbiji i po mogućstvu da doprinesu razvoju društva. U pokušaju da ostvare te svoje težnje, moraju se suočiti sa mnogim barijerama, kao što su nepotizam i postojeće strukture moći na potencijalnim mestima zaposlenja i tržištima. Istovremeno, državne institucije i nezavisne organizacije ne pružaju dovoljno podrške većini povratnika. To za posledicu ima da povratnici moraju da se suoče sa najizazovnijim zadatkom – naći odgovarajući posao – potpuno sami ili samo uz pomoć prijatelja i porodice. U mnogim slučajevima to nije dovoljno. Potencijal povratnika je često protraćen, a mnogi od njih ponovo emigriraju.

Slika 5. Model putanje povratnika u Srbiji

Rezultati ovog istraživanja potvrđuju nalaze drugih naučnika koji proučavaju migracije, kao što su King (2000) i Goš (Ghosh, 2000). Svi oni govore u prilog tome da povratnici imaju potencijal da postanu razvojna snaga u zemljama svog porekla, ali da realizacija tog potencijala zavisi od brojnih kontekstualnih faktora. Model razvijen u ovom radu dovoljno je apstraktan da ponudi celoviti pogled na povratnu migraciju u Srbiju i da se poveže sa opštim tvrdnjama Kinga (King, 2000) i Goša (Ghosh, 2000). Istovremeno, model je dovoljno konkretan da specifikuje kontekstualne faktore (ometaње povratnika u važnim sistemima delatnosti) koji predstavljaju prepreke i sprečavaju povratnike da postanu razvojna snaga Srbije. Dalje, model pomaže

razumevanju kontradiktornog karaktera povratne migracije. S jedne strane, u Srbiji postoji društvena potreba za stvaranjem kapaciteta za inovaciju koju nude povratnici. S druge strane, postojeća logika sistema delatnosti u Srbiji ne podržava ili čak sprečava realizaciju povratničkih projekata stvaranja inovacija. Obuhvatanjem kompleksnosti i kontradiktornog karaktera povratne migracije, a na osnovu analize konkretnih projekata povratka u specifičnoj zemlji, ovaj rad doprinosi prevazilaženju problema nedostatka teorijskog razvoja teme povratne migracije. Teorijski okvir CHAT-a se u ovom istraživanju pokazao kao izrazito koristan. Ipak, s obzirom da je ovaj rad eksplorativnog karaktera, to je samo jedan korak napred ka snažnijoj teorijskoj utemeljenosti ove oblasti. Neophodno je napraviti još mnogo koraka, uključujući komparativne studije i kvantitativna istraživanja, koja bi se bavila detaljima ove i drugih eksplorativnih studija.

Dodatna namena ove studije jeste da pruži osnovu naučnicima i stručnjacima da diskutuju o praktičnim implikacijama u vezi sa strategijama i sistemima koji bi omogućili Srbiji i sličnim zemljama da iskoriste potencijal povratne migracije. Primer jedne takve praktične implikacije može biti zasnovan na sledećem zapažanju. Povratnicima koji su duže vreme boravili u inostranstvu i izgubili kontakte u Srbiji često je teže da ostvare svoj inovacioni potencijal (uprkos tome što je on značajan), nego što je to onim povratnicima koji su manje vremena proveli napolju i zadržali svoju mrežu kontakata u Srbiji. Ovo zapažanje može da se interpretira kao deo važne kontradikcije, koja se tiče potencijala povratnika da postanu razvojna snaga.

Što je više vremena povratnik proveo u inostranstvu, u *razvijenijim zemljama*, to je imao veću šansu da stekne veći intelektualni kapital (specifično stručno znanje) i socijalni kapital (kontakti i mreže poznanstava). A što je povratnik stekao veći intelektualni i socijalni kapital, veći je i njegov inovacioni *potencijal*. S druge strane, što je povratnik duže boravio u inostranstvu, to ima manje *lokalnog* znanja (u vezi sa tržištem, monopolom, zakonom, itd.) i *lokalnih* kontakata i mreža na koje može da računa. To sve vodi ka tome da ima manje šansi da zaista i *realizuje* svoj inovacioni potencijal.

Posledica ove kontradikcije u sadašnjoj situaciji je ta da su povratnici sa najvećim inovacionim potencijalom upravo oni za koje postoji najveća verovatnoća da neće uspeti u Srbiji i da će ponovo emigrirati. Razvojna perspektiva povratne migracije ukazuje na potrebu da naučnici i stručnjaci u Srbiji (ili sličnim zemljama) ustanove održivi sistem podrške za ovu osetljivu grupu povratnika sa visokim potencijalima. Kada bi se to učinilo, ovi visokoobrazovani povratnici bili bi osnaženi da povećaju nacionalni inovacioni kapacitet Srbije, bili bi ohrabreni da unesu inovacije i investiraju, za opšte dobro svoje zemlje.

Na kraju, važno je naglasiti da nisu samo visokoobrazovani povratnici u situaciji da njihov potencijal ostaje neiskorišćen. Postoji osnova za pretpostavku da se i drugi visokoobrazovani ljudi u Srbiji suočavaju sa sličnim problemima, npr. oni koji menjaju radno okruženje, ili mesto boravka u granicama Srbije. Međutim, to je pitanje za neko buduće istraživanje.

Reference

- Bodrožić, Z. (2008). *Post-industrial intervention: An activity-theoretical expedition tracing the proximal development of forms of conducting interventions*. Helsinki: Helsinki University Press.
- Bodrožić, Z., & Stepanović, I. (2012). Creating organizational innovations in countries in transition using Finnish change laboratory: A case study from Serbia. *Psihologija*, 45(1), 71–94.
- Cassarino, J.-P. (2004). Theorizing return migration: The conceptual approach to return migrants revisited. *International Journal on Multicultural Societies*, 6(2), 253–279.
- Cerese, F. P. (1974). Expectations and reality: A study of return migration from the United State to Southern Italy. *Journal of International Migration Review*, 28(1), 245–262.
- Chambers, I. (1994). *Migrancy, culture, identity*. London and New York: Routledge.
- Engeström, Y. (1987). *Learning by expanding*. Helsinki: Orienta-konsultit.
- Engeström, Y. (1990). *Learning, working and imagining: Twelve studies in activity theory*. Helsinki: Orienta-Konsultit.
- Engeström, Y. (1994). The working health center project: Materializing zones of proximal development in a network of organizational learning. In T. Kauppinen, & M.Lahtonen (Eds.), *Action research in Finland* (pp. 233–274). Helsinki: Ministry of Labour.
- Flick, U. (2014). *An introduction to qualitative research*. Sage.
- Filipović, J. (2011). *Management of the Serbian diaspora virtual university as a complex organization* (Doctoral Dissertation). University of Ljubljana.
- Ghosh, B. (2000). Return migration: Reshaping policy approaches. In B. Ghosh (Ed.), *Return migration: Journey of hope or despair?* (pp. 181–226). Geneva: UN & IOM.
- Grečić, V. (2010). *Srpska naučna dijaspora*. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu.
- Kibreab, G. (1999). Revisiting the debate on people, place, identity, and displacement. *Journal of Refugee Studies* 12(4), 384–410.
- King, R. (1986). *Return migration and regional economic problems*. London: Croom Helm.
- King, R. (2000). Generalizations from the history of return migration. In B. Ghosh (Ed.), *Return migration: Journey of hope or despair?* (pp. 7–55). Geneva: UN & IOM.
- Klagge, B., & Klein-Hitpaß, K. (2010). High-skilled return migration and knowledge-based development in Poland. *European Planning Studies*, 18(10), 1631–1651.
- Kuznetsov, Y., & Sabel, C. (2006). International migration of talent, diaspora networks, and development: Overview of main issues. In Y. Kuznetsov (Ed.), *Diaspora networks and the international migration of skills: How countries can draw on their talent abroad* (pp. 3–19). Washington DC: The World Bank.
- Leontjev, A. N. (1978). *Activity, consciousness and personality*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall.

- Lin, X. (2010). The diaspora solution to innovation capacity development: Immigrant entrepreneurs in the contemporary world. *Thunderbird International Business Review*, 52(2), 123–136.
- Mikavica, A. (2011, April 23). Od naših iz sveta 3,1 milijarda evra. *Politika Online*. Retrieved from <http://www.politika.rs>
- Oberg, K. (1958). *Culture shock and the problem of adjustment to new cultural environments*. Washington, DC: Department of State, Foreign Service Institute.
- Olesen, H. (2002). Migration, return and development: An institutional perspective. *International Migration*, 40(5), 125–150.
- Pavlov, T. (2011). Return of Highly qualified migrants to Serbia: 'Brain gain' instead of facing 'brain re-drain'. In *Return of highly qualified migrants to the Western Balkans: Compendium of policy papers* (pp. 7–30). Belgrade: Group 484. Retrieved from <http://www.grupa484.org.rs/return-to-wb-WEB%20full.pdf>.
- Saxenian, A. L. (2002). *Local and global networks of immigrant professionals in Silicon Valley*. Public Policy Institute of California, San Francisco.
- Stefansson, A. H. (2004). Homecomings to the future: From diasporic mytographies to social projects of return. In F. Markowitz & A.H. Stefansson (Eds.), *Homecomings: Unsettling paths of return* (pp. 2–20). USA: Lexington Books.
- Sternberg, R., & Müller, C. (2005). Return migration in regional innovation systems. *Asian Journal of Technology Innovation*, 13(2), 71–95.
- Straubhaar, T. (2000). *International mobility of the highly skilled: Brain drain, brain gain or brain exchange*. HWWA Discussion Paper 88, Hamburg.
- Trgovčević, L. (2003). *Planirana elita: O studentima iz Srbije na evropskim univerzitetima u 19. veku*. Beograd: JP Službeni glasnik.
- Vlada Republike Srbije. (2008). *Nacionalna strategija održivog razvoja*. Preuzeto sa http://www.srbija.gov.rs/vesti/dokumenti_sekcija.php?id=45678
- Vlada Republike Srbije. (2008). *Strategija za upravljanje migracijama*. Preuzeto sa http://www.srbija.gov.rs/vesti/dokumenti_sekcija.php?id=45678
- Vygotsky, L.S. (1986) *Thought and Language*. Cambridge, MA: MIT Press
- Williams, A. M., & Baláz, V. (2008). *International migration and knowledge*. London: Routledge.
- World Economic Forum. (2013). *The Global Competitiveness Report 2013–2014: Full Data Edition*. Geneva: World Economic Forum.
- Zakon o dijaspori i Srbima u regionu. (2009). *Službeni glasnik Republike Srbije*, 88/2009.

The Return of Highlyskilled Migrants to Serbia

Zlatko Bodrožić

Institute of Psychology, Faculty of Philosophy, University of Belgrade

Migration scholars argue that return migrants have the potential to become a developing force in their countries of origin, but that the realization of this “diaspora solution to innovation capacity development” depends on different context factors. This paper contributes to capturing theoretically such context factors by making use of concepts of the Cultural-Historical Activity Theory. Based on an explorative empirical approach, a model of processes of return migration in a specific country (Serbia) is created. According to the findings of this paper, returnees offer potential for Serbian transnational innovation systems, which subsequently could strongly contribute to the social and economic development of Serbia. However, at present, the developmental potential of highly skilled returnees in Serbia has not been realized yet. Returnees arrive with hopes to earn a living in Serbia and possibly to contribute to the development of the society. Still, there are many barriers for returnees, such as nepotism, as well as the existing power structures at potential workplaces and markets. At the same time, state institutions or independent organizations do not provide sufficient support to make a difference for the majority of returnees. Although there are some examples of returnees who are successful in developing innovative start-ups or becoming innovators in the existing organizations, their number remains limited. Nevertheless, it seems possible that returnees can become a developing force in Serbia and similar countries in transition. In order to realize this, the establishment of a sustainable support system for highly skilled returnees to Serbia and scientific diaspora members is needed.

Key words: Activity Theory, returnees, innovation, migration